

La memòria enciclopèdica*

Jaume Pòrtulas
Universitat de Barcelona

RESUM

Hi ha diferències molt grans entre la funció i l'organització dels lèxics i diccionaris enciclopèdics a l'antiguitat (des del món hel·lenístic, quan començaren a compilar-se, i també en l'època imperial i a Bizanci) i les tasques que hom confia a llurs equivalents moderns. Preservar el tresor lexicogràfic fou tan sols una de les funcions dels diccionaris antics: habitualment (encara que no sempre), la més important, però poques vegades l'única. El seu paper també era bàsic a l'hora d'organitzar i preservar molts coneixements generals. En aquest paper, després d'al·ludir a alguns aspectes de la preservació i la pèrdua de la literatura i la cultura de l'antiguitat clàssica, ens ocupem de temes com la salvació, gràcies als diccionaris, d'un gran nombre d'arguments d'obres perdudes (sovint amb valuoses citacions literals); la importància dels lèxics en les disputes literàries, com la que enfrontà llargament aticistes i antiaticistes; i el paper dels diccionaris a l'hora de reconstruir les biografies de molts autors, els més antics en especial.

ABSTRACT

There is a great difference between the functions and the structure of lexica and encyclopedic dictionaries in Antiquity (in the Hellenistic world, where they were first compiled, and also in the Imperial Era and Byzantium) and the tasks one expects from their modern counterparts. Preserving lexicographic wealth was only one of the functions of ancient dictionaries; usually (although not always) their main task, but seldom their only one. They also had a fundamental role in organizing and transmitting a large amount of general knowledge. After mentioning several aspects concerning the preservation and loss of literature and culture in classical Antiquity, this paper will deal with the survival, thanks to dictionaries, of numerous plots of lost works (often including valuable literal quotations); the importance of lexica in literary disputes, like the one between Atticists and Antiatticists; and the role of dictionaries in the reconstruction of the biographies of many authors, especially the most ancient ones.

* Aquest treball s'integra parcialment en el projecte de recerca FFI2009-13747 i en el grup de recerca consolidat 2009SGR799.

UN EPIGRAMA A LA BIBLIOTECA DE FOCCI

Per què m'he decidit a parlar d'un tema com aquest, que no forma part, de cap manera, dels meus temes de treball habituals? Potser perquè, amb el pas del temps, em van capficant, cada vegada més, coses com ara el desordre dels llibres i de les lectures, i la dificultat de preservar el record d'unes i d'altres. M'agradaria concebre aquest paper com una mena d'assaig contra l'oblit i l'entropia, per dir-ho d'alguna manera. Car resulta que, en el món antic, diccionaris i lèxics, enciclopèdies i obres etimològiques no tenien pas una funció idèntica a la que tenen entre nosaltres. És clar que tots aquests instruments, en conjunt, servien per aplegar mots i informacions, per organitzar i catalogar el saber; però, aquesta tasca, la portaven a terme en el context d'una organització dels sabers molt diferent de la moderna.¹ I tampoc no cal insistir gens en el fet que les distincions entre lèxics, enciclopèdies i diccionaris enciclopèdics es presentaven d'una manera molt distinta de la del món modern.

Per mirar de centrar els problemes que han d'ocupar-nos al llarg d'aquest assaig, començaré per transcriure i traduir un epigrama bizantí anònim. El seu valor literari no passa de mediocre; però penso que ens permetrà d'enfocar d'entrada molts dels problemes que discutirem tot seguit. El text en qüestió fa així:

αιῶνος σπεῖρημα ἀφυσσάμενος ἀπ' ἐμεῖο
παιδείης, μύθους γνῶθι παλαιγενέας
μηδ' εἰς Ὀμηρεῖην σελίδ' ἔμβλεπε μηδ' ἐλεγείην,
μη τραγικὴν Μοῦσαν, μηδὲ μελογραφίην,
μη κυκλίων ζήτει πολύθρουν στίχων· εἰς ἐμὲ δ' ἀθρῶν
εὐρήσεις ἐν ἐμοὶ πάνθ' ὅσα κόσμος ἔχει.

Penetra les espines serpentines del Temps, mercès a la meua
doctrina. Aprèn els mites nascuts en l'avior!
No fitis pas l'esguard en la pàgina homèrica; tampoc en l'elegia;
ni en la Musa Tràgica tampoc, ni en la mèlica escriptura.
No busquis dels Cíclics el vers sonor; esguarda envers mi,
car en mi trobaràs tot allò que el cosmos engloba.

Aquest text tan curiós figura en el *còdex* 186 de la *Biblioteca* de Foci, el futur patriarca de Constantinopla, la figura màxima del moviment que hom

1. Sobre la vasta qüestió (històrica, social, antropològica) dels mecanismes que, en les diferents societats, organitzen i articulen la preservació dels coneixements, *vide ex. gr.* (entre una bibliografia copiosa) Rossi (1988); Burke (2000).

sol denominar el «primer Humanisme bizantí», en el segle IX de la nostra era.² Gràcies a la seva *Biblioteca*, al seu *Lèxic* i a moltes altres obres, Foci va ésser una baula importantíssima en la tradició enciclopèdica i lexicogràfica de Bizanci. El futur patriarca consagra gairebé tot aquest *còdex* 186 a les *Narracions* (Διηγήσεις) de Conó, un breu recull (βιβλίον) que contenia cinquanta relats manllevats, tal com explica el mateix Foci, a «fonts antigues de tota mena»: mitògrafs, sobretot, però també poetes hel·lenístics, com ara Cal·límac de Cirene i Apol·loni de Rodes, historiadors menors, recopilacions erudites... L'obscur Conó havia dedicat la seva obra a un rei de Capadòcia, Arquelau Filopàtor (36 aC - 17 dC);³ i és una sort que Foci es decidís a extreure-la d'una manera relativament extensa, perquè, en cas contrari, s'hauria perdut sense deixar gairebé cap vestigi. La valoració final del docte bizantí pel que fa al text extractat diu així: «Tal és el contingut de les cinquanta *Narracions* de Conó. La seva llengua és àtica, amb unes construccions i una dicció graciosa i amable (χαρίεις τε καὶ ἐπαφρόδιτος); però té quelcom de complicat (συνεστραμμένου) i que no es troba pas a l'abast de tothom». Tot seguit, Foci continua: «També he llegit, en el mateix volum (ἐν τῷ αὐτῷ δὲ τεύχει: vol dir que estaven relligats junts) una obreta del gramàtic Apol·lodor (γραμματικός: potser seria millor traduir 'erudit' o, fins i tot, 'filòleg'), intitulada *Biblioteca*». El savi patriarca resumeix molt ràpidament, en vuit o deu ratlles, aquesta altra obreta, la qual, al contrari de les perdudes *Narracions* de Conó, sí que ha arribat al món modern, on continua fent el seu paper d'introducció estàndar a la mitologia grega.⁴ Foci acaba així: «La major part del llibre és un sumari, o una sinopsi; no és pas poc útil per a aquells que donen importància a conservar en la memòria les coses antigues (τὰ παλαιὰ ἐπὶ μνήμην ἔχειν)». I, en conclusió: «El llibret (*i. e.* la *Biblioteca* del Pseudo-Apol·lodor) porta com a *subscriptio* aquest epigrama, que no és pas mancat d'elegància»; i el copia a continuació.⁵

2. Sobre el «primer humanisme bizantí», vegeu l'obra clàssica de Lemerle (1971). Com a introducció a Foci, vegeu Wilson (1983, p. 89-119; 1992, p. 11-51 = 1994, p. 1-22). L'edició estàndar de Foci és actualment la de la Fondation Guillaume Budé (Henry, 1959-1977).

3. Per a la complicada història dels tractats grecs de mitografia en època romana, vegeu Cameron (2004).

4. Per bé que erudits moderns ja van establir fa molt temps que no és pas obra del cèlebre gramàtic Apol·lodor d'Atenes, tal com creia Foci, sinó d'algun altre erudit més obscur i tardà (i que podia dir-se o no dir-se Apol·lodor, també).

5. Les edicions modernes d'Apol·lodor no recullen sempre aquest epigrama, que no té cap relació amb el text del mitògraf, sinó tan sols amb el de Foci (sí que el recull, tanmateix,

Si ens fixem ara en allò que l'epigrama diu —o, almenys, en allò que sembla dir— resulta literalment fascinant. Car ve a declarar, en definitiva, que la freqüentació d'un diccionari enciclopèdic de mitologia pot exonerar el lector interessat en les coses antigues d'encarar-se a textos com ara els poemes homèrics i els poemes cíclics, els elegíacs, els mèlics, i la tragèdia, per torna. Formulada en aquests termes caricaturals, aquesta declaració constitueix una bestiesa sense pal·liatius, naturalment. Però pensem-hi amb més calma. És que potser un contemporani del patriarca Foci tenia de debò l'opció de triar entre llegir els modestos resums de Conó i del Pseudo-Apol·lodor o bé les obres senceres extractades per ells? Les obres senceres ja havien desaparegut, o estaven a punt de desaparèixer, en qualsevol racó d'alguna biblioteca oblidada. Els elegíacs, per exemple, probablement ja no es podien llegir, i els lírics (que l'epigrama anomena *mèlics*, d'una manera prou docta), tampoc, o amb prou feines.⁶ I no sembla pas que els poemes del *Cicle* èpic hagin estat a l'abast de gaire gent, després que el filòsof neoplatònic Procle (si és que de debò es tracta d'ell, i no pas d'algun homònim) en fes un resum, en la seva cèlebre i providencial *Crestomatia*.⁷ No cal continuar pas per aquest camí; només apuntaré que algunes de les obres que Conó resumeix, com ara determinats episodis dels *Aetia* del gran poeta Cal·límac de Cirene, encara devien ésser més difícilment rastrejables.⁸ El mateix Foci, si la cosa li hagués interessat (quelcom potser improbable, però no impossible del tot; encara que la *Biblioteca* està consagrada exclusivament als prosistes, en altres indrets de la seva

l'àmplia edició comentada de Paolo Scarpi a la Fondazione Lorenzo Valla). Tot amb tot, constitueix un testimoni ben interessant de la supervivència del classicisme antic a Bizanci, i de les seves singulars vies i dels seus motius.

6. Sant Gregori de Nazianz, en el segle IV, sembla haver estat un dels darrers lectors que coneixien relativament bé l'obra de Safo de Lesbos (vegeu CATAUDELLA, 1972, p. 66-69 i 79-82). Autors com ara Alcmà, Estesícor o Baquilides ja havien estat obliterats força abans, sens dubte.

7. La *Crestomatia* de Procle també s'ha perdut, és clar. Allò que nosaltres encara en llegim són resums de resums: per una banda, les nocions sobre els gèneres poètics a la Grècia antiga, compostes precisament pel benemèrit Foci, i incorporats a la seva *Biblioteca* (còdex 239); per l'altra, els resums del *Cicle*, que encapçalen una sèrie de manuscrits homèrics.

8. La narració XLIX de Conó explica un episodi de la saga dels Argonautes: de quina manera Apol·lo Αιγλήτις (= el 'Radiant') se'ls va aparèixer enmig d'una violentíssima tempesta, i féu sorgir de les ones, per salvar-los, l'illa d'Ànafi; i el sacrifici d'acció de gràcies que li van retre els ardits navegants. L'editor de Foci, René Henry (1959, p. 38, n. 1) anota que aquesta contalla està testimoniada només a Apol·loni de Rodes (*Argonautiques* IV 1706-1730), a Cal·límac, a Conó i al Pseudo-Apol·lodor. Les versions d'aquests dos darrers s'assemblen molt, i hom s'acorda a cercar en Cal·límac la font comuna.

obra Foci revela un cert grau de coneixement i d'interès per l'antiga poesia), no hauria pogut pas trobar la majoria d'aquests textos. I el futur patriarca devia ésser una de les persones més ben situades de tot l'Imperi Bizantí, a l'hora de trobar manuscrits de difícil consulta.

El primer eix vertebrador del meu text d'avui hauria d'ésser aquest, doncs: recordar que, enmig del vast naufragi de la cultura antiga, els lèxics, les enciclopèdies i els diccionaris tingueren un paper molt important, providencial, a l'hora de salvar una sèrie de romanalles precioses. Es pot dir que la lexicografia grega, fins i tot deixant de banda el seu interès intrínsec (i l'interès que pugui presentar de cara a la història general de la lexicografia), disposa del valor «afegit» d'ésser un capítol important en el dilatat procés de la transmissió de les obres clàssiques, de la seva pèrdua i la seva conservació.

Enciclopèdies i diccionaris contenen resums dels arguments d'un gran nombre d'obres que no ens han arribat a nosaltres. Aquests resums són d'un valor molt desigual, com és lògic. Algun cop són extensos, minuciosos i relativament acurats —tot i que no ho són pas sempre, ni de bon tros. Fa un moment vèiem com la *Biblioteca* de Foci ens ha preservat un bon resum de les *Narracions* de Conó; en canvi, el seu resum de la *Biblioteca Mitològica* del Pseudo-Apol·lodor és molt breu, encara que no descurat. Però, això, a nosaltres, en definitiva, no ens importa pas gaire, vist que hem conservat l'obra sencera. També hem indicat que, en altres *codices*, Foci ens informava sobre el *Cicle èpic*; i que, a través de Conó, reflectia un episodi important (l'episodi d'Ànafe) dels *Aetia* de Cal·límac, indiscutible obra mestra de la poesia alexandrina.⁹ De manera que potser resultarà útil que, a continuació faci una primera caracterització (molt sumària) de quina és la naturalesa dels materials preservats per les enciclopèdies i pels diccionaris enciclopèdics de baixa època.

Per començar, és clar, hi ha un enorme cabal de mots, que interessin la filologia, la història, l'antropologia, la història de la llengua, la història de la literatura i de la cultura en general. A més a més, de les obres perdudes, moltes vegades els diccionaris i les enciclopèdies ens n'han preservat els *títols*: un gavadal de títols de produccions de les quals no tindriem, sovint, ni la més

9. Actualment, hom coneix molt millor el tractament cal·limaquéu de l'episodi d'Ànafe, gràcies a una sèrie de fragments papiracis. Els editors dels *Aetia* integren aquests fragments amb la tradició indirecta, d'acord amb les línies mestres de la contalla, fornides al seu torn pels dos mitògrafs. De manera que els resums de Conó i del Pseudo-Apol·lodor tenen un paper clau en la reconstrucció del conjunt. Vegeu CAL·LÍMAC, *Aetia*, fr. 7 v. 19-34-fr. 21 Pfeiffer + SH 249A-251; i cf. D'ALESSIO (1996, p. 386-399).

petita notícia. I molts resums d'*arguments*, habitualment redactats amb una mena d'aplicació escolar (que no exclou pas *raccourcis* i omissions) ben característica.¹⁰ En un nivell que ja interessa més directament la literatura, hi ha les *citacions*: citacions (sobretot poètiques) que per regla general són força breus, per desgràcia, tot i que hi hagi ben vingudes excepcions. Les edicions modernes dels lírics arcaics recullen un cabal considerable de fragments que provenen dels lexicògrafs. I les recopilacions dels fragments dels tràgics i dels còmics estan en el mateix cas.

FRÀGILS MANUSCRITS

Convé ara obrir un excurs d'una certa extensió, a fi de recordar que, abans de la invenció de la impremta, tant la literatura com el conjunt dels coneixements, de tots els sabers, recolzava sobre uns suports materials extraordinàriament fràgils. El caràcter efímer dels manuscrits antics, tant papirs com pergamins, devia resultar similar, almenys fins a un cert punt, al de les velles pel·lícules sobre cintes de nitrat de plata, o als discos de vinil. El sol fet d'obrir un manuscrit antic, de llegir-lo o consultar-lo, ja contribuïa a la seva inexorable erosió. La desaparició dels manuscrits, si no eren recopiats i substituïts de manera periòdica, no constituïa pas una vaga amenaça, sinó quelcom terriblement real. Citaré aquí un passatge de les famoses *Memòries d'Hadrià* de Marguerite Yourcenar (1951), on es descriu, amb una força d'evocació típicament novel·lística, l'angoixa per la desaparició de la cultura, si arribava a mancar el seu suport material, els fràgils manuscrits:¹¹

[Jo = *Adrià*] sentia cada vegada més la necessitat d'aplegar i de conservar els volums antics, d'encarregar a escribes conscienciosos que en fessin còpies noves. Aquesta noble tasca no em semblava pas menys urgent que els ajuts als veterans o els subsidis a les famílies pobres i prolífiques. Em deia que n'hauria prou amb unes quantes guerres, amb la misèria que sempre ve després, amb algun període de barroeria o de salvatgisme sota alguns governants malvats; això fóra prou perquè es perdessin per sempre els pensaments que ens han pervingut gràcies a aquests fràgils objectes fets de fibres i de tinta...

10. Convé recordar la vinculació d'aquests subsidis i materials amb les tasques pedagògiques.

11. Pàgines 234-235 de l'edició de butxaca que tinc a l'abast (Gallimard, 1977, «Folio»).

No ens en cal cap altra prova més eloqüent de tot plegat que la constatació que allò que s'ha perdut, de la gran literatura grega arcaica i clàssica, s'acosta al noranta per cent del total, si no el depassa.¹² Entre Homer i Plató, amb prou feines hi ha cap autor grec (si descomptem els historiadors) que ens hagi fet pervenir quelcom semblant a unes obres completes; la noció mateixa d'«obres completes» probablement no hauria fet gaire sentit, abans que els deixebles de l'Acadèmia s'ocupessin de preservar devotament l'obra del Mestre.

Pel que fa als grans autors anteriors, aquest estat de coses no sembla haver-los preocupat gaire, val a dir-ho. El seu horitzó el constituïen les *performances* orals, no pas la civilització de l'escriptura; allò que els interessaven eren les ἔπεα πτερόεντα, les paraules alades, que arriben directament al destinatari i que, si són prou *memorables*, seran preservades per la memòria vivent, i sobreviuran gràcies a ella, no pas en els replecs d'una tauleta o d'un paper.¹³ La Grècia arcaica disposà, òbviament, d'una sèrie de mecanismes per preservar la memòria del saber poètic, i també la d'altres sabers; però aquests mecanismes (que, de fet, ens són mal coneguts, i no gens fàcils de reconstruir) no passaven, com en les èpoques posteriors, pels arxius i les biblioteques.

Una sèrie de festivals, supervivències d'antics sistemes iniciàtics, preservaven els antics mites, embolcallats en les paraules dels poetes, i acomboiats pel cant i per la dansa; aquest és el món d'Alcmà, sens dubte.¹⁴ Els grans santuaris, mitjançant aplecs i celebracions (ἑορταί, πανηγύριες), contribuïren també a salvar la més antiga poesia, a l'hora que també se n'hi creava de nova, com probablement s'esdevé amb alguns dels *Himnes* anomenats *homèrics*.¹⁵ Hi hagué confraries de poetes (*gildes*, per manllevar un mot corresponent a altres tradicions culturals), com els Homèrides i els Creofileides;¹⁶ i també θίασοι de devots d'Apol·lo, de Dionís, o d'Afrodita, que practicaven i conservaven les arts de les Muses, com el famós cercle sàfic.¹⁷ Hi havia encara el

12. Les qüestions al voltant de la transmissió de la literatura grega han suscitat, naturalment, una bibliografia immensa, de la qual, en el context present, em limitaré a citar, una mica a l'atzar, CANFORA (1974); ALSINA (1977, p. 11-33); BOSSI (1992); CABALLERO (1999, p. 15-61).

13. Remetrem aquí als estudis clàssics de Havelock (1963 = 1973; 1982, etc.). La noció de *song culture*, aplicada particularment a la Grècia arcaica, ha estat objecte de brillants desenvolupaments per part de Herington (1985) i Kurke (2000, p. 58-87), entre molts d'altres.

14. CALAME (1996, p. 470-496; 2001).

15. BURKERT (1979, p. 53-62 = 2001, p. 189-197).

16. PÖRTULAS (2000, p. 39-53; 2008a, p. 389-421).

17. MERKELBACH (1957, p. 1-29 = 1977, p. 121-136; 214-215); GENTILI (1966, p. 37-62 = 1977, p. 137-155; 216-220).

conreu de formes literàries i culturals diverses, en banquets i συμπόσια, un fenomen que, en aquests darrers anys, ha estat objecte de molta atenció.¹⁸ A partir de l'època de Pitàgoras, els conreadors del saber que més tard s'anomenaria «*filosòfic*» s'aplegaren també en cercles, no tan sols intel·lectuals, sinó consagrats a divinitats diverses, i sovint enfocats a l'acció política immediata. Vers la mateixa època, més o menys, els practicants de la medicina també s'organitzaven en *gildes*, com la d'aquells que es designaven com els *Asclepiades* de Cos, nissaga presumpta d'Asclepi.¹⁹

Pitagòrics i Asclepiades es congregaven entorn de la paraula d'un Mestre. En un cas com en l'altre, els deixebles devien prendre cura de fixar aquesta paraula per escrit, i de preservar-la de la millor manera possible; i el Mestre (real o mític, això tant se val, ara) acabà assumint l'estatus d'un heroi cultural. És així que hom pot concebre els Pitagòrics fixant progressivament per escrit (i no pas sense escrúpols i reticències) els antics ἀκούσματα del savi de Samos i de Crotona.²⁰

Aquells antics cercles de devots de les Muses no s'encaraven, probablement, a gaires problemes de classificació i d'ordenació. Allò que ells custodiaven era, tal com acabem de dir, el saber d'un mestre, no pas la suma hipotètica de tots els sabers possibles, recollida en un *corpus* bibliogràfic d'autoria múltiple. Tampoc els deixebles de Plató, aplegats en l'Acadèmia, van tenir gaires problemes de tria i classificació —almenys si, tal com sembla, el llegat que preservaren estava constituït fonamentalment per la mateixa obra platònica, no pas per un conjunt de textos ample i divers. En el cas de la biblioteca del Liceu, la cosa ja fa de més mal dir; però l'opinió majoritària sembla ésser que el nucli dels *llibres del Liceu* el constituïen la massa d'escrits i apunts d'Aristòtil, probablement amb afegitons dels deixebles immediats: allò que més tard esdevindria el gruix del *Corpus* aristotèlic.²¹

El panorama canvia amb Alexandria, el seu Museu i la famosa Biblioteca. Quan hom va aplegar un nombre considerable de manuscrits i va confiar-los la memòria i la preservació del pretèrit, van sorgir noves possibilitats, immenses, d'enriquiment i d'aprofundiment del saber; però també van sorgir nous capficaments, preocupacions noves. El llegat acumulat de la Grècia ar-

18. RÖSLER (1980); GENTILI (1989, p. 125-139).

19. Jouanna (1992, p. 22-33; 577-580) enumera les fonts antigues (subratllant-ne, però, la limitada credibilitat).

20. BOYANCÉ (1972, p. 93 i s.); MATTÉI (1993, p. 7-33); HUFFMAN (1999, p. 66-87).

21. CANFORA (1986, p. 35-37; 59-66; 181-190); DÜRING (1990, p. 65-90).

caica, la Grècia clàssica i el primer Hel·lenisme constituïa, sens dubte, una mola enorme —una mola difícil de controlar i de preservar, si el poder polític no s’hi involucrava de manera decidida. Els sabers nous (o dràsticament renovats) havien d’esdevenir objecte d’una classificació, naturalment; i no es podia començar d’altra manera que a base d’ordenar-ne el suport material, és a dir, els llibres manuscrits que els contenien. La tasca, com és ben sabut, fou iniciada per Cal·límac de Cirene: els seus monumentals *Pinakes* (= ‘tauletes’, ‘fitxes’) —dels quals, tanmateix, no ens ha pervingut gairebé cap vestigi— constitueixen la primera temptativa de catàleg (i possiblement de catàleg «raonat») d’una gran biblioteca del qual tinguem notícia, en la nostra tradició occidental.²² Cal suposar que així naixia també l’angoixa, tan característica de les cultures llibresques, de perdre els papers, de no saber-los trobar. No hi ha ningú, sospito, que disposi d’una biblioteca, per petita i modesta que sigui, i que no s’hagi entretingut més d’una vegada a pensar neguitosament en els enemics dels llibres: incendis, pèrdues, robatoris i, d’una manera més prosaica, desordre i oblit que poden envair qualsevol acumulació de llibres i convertir-la en una cosa immanejaible i inútil.²³

Nosaltres, els moderns, tenim l’hàbit de parlar ponderativament de la gran política cultural dels tres primers Làgides a Alexandria; també de la d’August i els seus competents consellers, com ara Mecenes; de la d’Hadrià (en una escala més modesta), i fins i tot de la gran pensada que va tenir Constanci II (337-361) quan volgué que el seu nou palau, el Palau Sagrat de Constantinopla, comptés amb una biblioteca important.

Però la nostra mateixa manera de parlar d’aquests moments brillants, i d’uns quants més, silenciànt-ne però molts altres, ja dóna entenent que aquests esforços de preservació i continuïtat van ésser portats a terme enmig de greus intermitències i alts i baixos.

22. *Vide ex. gr.* PFEIFFER (1968, p. 123-151); BLUM (1991, p. 124-184).

23. En redactar aquest passatge, m’ha vingut al cap un *dictum* de Paul Valéry (molt celebrat per Joan Fuster, per cert), segons el qual els llibres també tenen, com els homes, tres enemics, i són els mateixos enemics que tenen realment els homes: el temps, la humitat, el seu propi contingut.

ΓΛΟΣΣΑΙ Ι ΛΕΞΕΙΣ

Després d'aquest excurs —sens dubte excessivament llarg, però difícilment obviabl—, convé retornar al nostre tema central: l'extraordinària contribució de lèxics, de diccionaris i d'enciclopèdies a la tasca de preservar el llegat clàssic, perpètuament amenaçat per la ruïna de tantes biblioteques i la pèrdua de tantíssims manuscrits. Abans he d'insistir, encara una volta, que no foren només els mots, allò que les obres dels lexicògrafs i autors d'enciclopèdies contribuïren a salvar. Gràcies a les citacions, als títols, a les curtes notícies biogràfiques, etc., també ajudaren, i sovint d'una manera decisiva, a preservar tot un tresor d'informacions molt valuoses.²⁴ A més a més, la disposició d'aquests materials en un ordre sistemàtic (normalment, encara que no pas sempre, ni de bon tros, seguint el criteri alfabètic) ajudà a conferir al llegat clàssic bona part de la seva fesomia característica. (Els custodis del classicisme han estat, des de sempre, gramàtics, filòlegs, literats, editors, pedagogs²⁵ —molt abans d'esdevenir també, amb l'adveniment de la Modernitat, historiadors, comparatistes, sociòlegs o antropòlegs.)

Havia pensat, en un primer moment, que podria resultar útil de fer una llista dels noms més importants, dins del vast domini de la lexicografia grega antiga i tardoantiga;²⁶ però tot seguit m'he adonat que potser no pagava la pena. En el meu resum, s'hi trobarien massa noms d'erudits obscurs, que no dirien gran cosa a qui no estés estrictament especialitzat en aquest àmbit.²⁷ Tampoc podia arriscar-me a presentar un resum diacrònic extens de l'evolució general i de les principals tendències de cada període en aquest camp. La meva poca competència no m'ho permetria; a més a més, la magnitud de les qüestions involucrades exigiria un text desmesurat. He decidit, per tant, de limitar-me a desenvolupar només tres punts concrets, per poder-ho fer amb

24. *Vide supra*, p. 51, 55-56; *infra*, p. 66-68; 71-75.

25. Aquí em limitaré a al·ludir al títol, tan eloqüent, del gran llibre de Robert Kaster (1988): *Guardians of Language*.

26. De fet, la meva intenció inicial era elaborar un resum més o menys circumstanciat dels excel·lents treballs que existeixen sobre el tema. Per exemple, Serrano (1977); Tosi (1994); Degani (1995), indiscutibles autoritats en la matèria.

27. A mi, almenys, noms com el de Doroteu d'Ascaló, autor d'un gran diccionari del grec àtic (intitulat o bé *Λεξέων συναγωγή* o potser *Ἀπτικά λεξεία*), en uns mòdics 108 llibres, o el d'Ireneu d'Alexandria, que va perpetrar set llibres sobre la grecitat dels Alexandrins, em deixen senzillament fred. Per altra banda, la gran majoria d'obres s'han perdut, i altres ens han pervingut resumides o epitomitzades d'una manera dràstica.

un mínim de deteniment: 1) alguns dels trets que separen els lèxics antics dels moderns; 2) la *temptació* de l'enciclopedisme, i 3) la contribució dels diccionaris bizantins a la biografia (o més aviat pseudobiografia) dels autors clàssics.²⁸ Per altra banda, m'entretindrè més (sempre dins de la brevetat) en les obres tardanes, no pas en les més antigues, com potser semblaria natural. Aquesta opció deriva de les peculiaritats inherents a la transmissió de les obres de caràcter tècnic. En àmbits com aquests, les obres peoneres, per bé que més originals i creatives, eren regularment resumides i substituïdes de mica en mica per les síntesis posteriors, intel·lectualment menys vigoroses, sens dubte, però més ajornades i exhaustives. Al contrari del que s'esdevé amb els textos literaris pròpiament dits, en els àmbits «tècnics» els models arcaics no eren preservats pel prestigi de la forma.

Així doncs, començaré per recordar que la tasca fonamental dels diccionaris antics no era pas la de recollir *tot* el tresor de la llengua, incloent-hi les paraules normals i corrents. Només s'interessaven, en principi (tal com s'ha esdevingut, en general, en totes les llengües, fins ben entrada l'edat moderna), per aquells mots que, per una raó o altra, semblaven estranys, *rars*: insòlits, antics, estrangers, desuets, o *poètics*; per aquells termes, en definitiva, que, d'Aristòtil ençà (i probablement ja d'abans, des de l'època de la sofística),²⁹ hom solia anomenar γλώσσαι, és a dir, els termes aliens a la parla corrent, i que segons l'Estagirita (*Poet.* 1457b-1458a) constitueixen un dels elements cabdals de la poesia. Només per memòria, evocaré aquí alguns passatges famosos de la *Poètica*:

Anomeno 'normal' (κύριον) la paraula que tothom fa servir; 'glossa', la que fan servir uns altres... El llenguatge que fa servir termes exòtics (ξενικόν) és més solemne i allunyat del banal [...] però si un hom empra tots aquests recursos a la vegada, en sortirà un enigma o un barbarisme...

Llavors doncs, tal com dèiem, els mots *rars* assumeixen, en les obres lexicogràfiques gregues, un predomini absolut. La palma se l'emportaven, naturalment, les γλώσσαι homèriques; però també foren objecte d'atenció els mots dialectals (eolismes, dorismes, beotismes, etc), inicialment en connexió

28. No cal pas subratllar el component d'atzar que la meua elecció comporta; perquè penso mencionar, sobretot, aquells autors que he anat retrobant en el curs de recerques menys esotèriques que aquesta d'ara.

29. Pel que fa a les activitats «filològiques» i «literàries» dels sofistes, vegeu, per exemple: PFEIFFER (1968, p. 16-56); KENNEDY (1989, p. 78-85); FORD (2002, p. 159-208).

amb els poetes, amb Homer especialment; però, des de força aviat, en connexió amb altres autors arcaics, també. Per als filòlegs alexandrins, capficats a fixar el text homèric, la seva singular amalgama dialectal (o, almenys, així la consideraven ells) constituïa forçosament l'objecte d'una cura i una fascinació especialíssimes. De bon començament, les observacions sobre el lèxic i els dialectalismes no foren perseguides per elles mateixes, és clar, sinó en connexió amb les tasques ecdòtiques i textuals. I també l'interès per recollir ξενικὰ γλῶσσαι (és a dir, els barbarismes, particularment en lici, frigi, cari i algunes altres llengües anatòliques i asiàtiques) responia a capficaments sobretot literaris.³⁰

És probable que el primer (o, en qualsevol cas, un dels primers) a recollir γλῶσσαι homèriques, i poètiques en general, fos Filetas de Cos, un dels fars de l'alexandrinisme naixent.³¹ Filetas va ésser un poeta i alhora un *scholar*, una combinació de rols i d'interessos que tot seguit esdevindria molt característica de la nova època. Va exercir de preceptor del futur Ptolemeu II Filadelf, que havia nascut precisament a Cos; però també fou mestre de Zenòdot, el primer bibliotecari d'Alexandria, i d'Hermesiàanax, un autor elegíac de gran influència en el seu moment. En l'àmbit que ara interessa, Filetas va compondre unes Ἄτακτοι Γλῶσσαι, que versaven sobretot (però no únicament) sobre termes homèrics. Aquestes glosses devien moure's a cavall entre el comentari literari i la lexicografia; hom les anomenà Ἄτακτοι (= 'Desordenades') pel fet que no respectaven l'ordre alfabètic, sinó només l'ordre aleatori de la lectura. Car, en efecte, el progressiu afermament de l'ordre alfabètic fou una conquesta força lenta, que es deixa resseguir relativament bé, en la lexicografia antiga.³² La popularitat de Filetas com a lexicògraf degué ésser considerable, en el seu temps; hom troba al·lusions a la seva tasca erudita fins i tot en la comèdia. És així que el comediògraf Estrató en les *Dones de Fenícia* posa en

30. Aquestes glosses són relativament poc nombroses, però força antigues i ben transmises, en general; els lingüistes moderns n'han tret un bon partit. Més curiós, potser, podria resultar —però només a primer cop d'ull— l'interès de la filologia primerenca pel llenguatge groller i obscè, per allò que en grec s'anomena ἰαίσιχρολογία: les paraulotes i els insults barroers. Però és que això constituïa un aspecte fonamental de l'exegesi d'autors tan importants com Arquíloc, Aristòfanes o Hipòanax.

31. Edició dels fragments de Filetas: Kuchenmüller (1928). Bona visió de conjunt del personatge i la seva obra a Von Blumenthal (1938, col. 2165-2170) i Pfeiffer (1968, p. 88-93). Posada al dia excel·lent a Calderón Dorda (1988, p. 7-34).

32. Recordem, de passada, que l'articulació d'un ordre alfabètic en cultures molt diverses ha estat objecte de treballs antropològics fonamentals, aquests darrers anys (per exemple, Goody 1977, etc.).

escena un amo exasperat pel llenguatge pedant d'un cuiner. El jaio, al final, acaba exclamant: «caldria tenir a mà els llibres de Filetas / i examinar el sentit de cada expressió, una per una...!». ³³

ALGUNS TRETOS DE LA LEXICOGRAFIA D'ÈPOCA IMPERIAL. ATICISTES I ANTIATICISTES

Al llarg dels períodes hel·lenístic i romà, es produeix una certa polarització entre els lèxics que aspiren a l'exhaustivitat monumental i els que privilegien la correcció i la propietat del vocabulari. Deu tractar-se, en definitiva, d'una tensió entre els anhels contraposats de completesa i de màxima correcció —quelscom inherent, amb tota probabilitat, a les tasques lexicogràfiques de la majoria d'èpoques i de tradicions lingüístiques i culturals.

Entre els partidaris grecs de l'exhaustivitat, Pàmfil d'Alexandria (segle I dC) se n'emporta la palma: va ésser l'autor d'un Περὶ γλωσσῶν καὶ ὀνομάτων en 95 llibres, *summa* de tota la saviesa lexicogràfica anterior, a partir, fonamentalment, d'Aristòfanes de Bizanci (una de les figures més importants, com és prou sabut, de l'erudició i la filologia alexandrines, successor d'Eratòstenes en la direcció de la Biblioteca);³⁴ i també de Dídim, el gramàtic contemporani d'August, epígon de la gran tradició alexandrina.³⁵ Hom ha conjecturat (però sense gens de certesa) que l'obra de Pàmfil es dividia en dues parts, una de pròpiament lexicogràfica, arranjada en ordre alfabètic, i una segona part enciclopèdica, disposada per matèries. Pàmfil fou autor, també, de lèxics especialitzats: un repertori de noms de plantes (Περὶ βοτανῶν); un recull d'*excerpta* en sis llibres, el Λειμῶν (= 'Pratum'), i, probablement, un glossari de Nicandre de Colofó, un poeta alexandrí de vocabulari obscur i enrevesat, que sembla

33. PCG VII fr. 1 Kassel-Austin (*apud* Ateneu, *Deipnosoph.* IX 382b-383b).

34. Vegeu PFEIFFER (1968, p. 171-209; SLATER, 1986). En el terreny de la lexicografia, Aristòfanes de Bizanci fou autor d'unes Λέξεις (ο Γλῶσσαι); es tractava probablement d'una sèrie d'estudis lèxics classificats segons el dialecte i el tema, i que versaven tant sobre textos poètics com sobre textos en prosa. També va compilar dos llibres de proverbis en vers.

35. Vegeu PFEIFFER (1968, p. 274-279). Dídim no fou un recercador original, sinó un compilador d'erudició immensa. D'aquí els motius que se li adjudicaren: Χαλκεντέρος (= 'Estómac de bronze') i Βιβλιολάθας (= 'El que llegeix i oblida', si fa no fa). Obres lexicogràfiques de Dídim: Λέξεις τραγικάι i Λέξεις κομικάι (= *Expressions tràgiques*, *Expressions còmiques*; aquestes obres confluïren en bona part en el recull posterior d'Hesiqui); *Expressions corruptes*, *Expressions ambigües*, *Expressions metafòriques*, *Sobre els Proverbis*...

haver de constituir (una mica com Hipòanax d'Efes, el difícil iambògraf arcaic) el *summun* per a un lexicògraf.³⁶ De tot plegat, tanmateix, només se'n conserven restes, i força migrades; però una part de l'obra de Pàmfil va confluïr en el famós *Lèxic* d'Hesiqui, aquell gran contenidor de la lexicografia prèvia.³⁷

De Pàmfil deriva al seu torn la línia principal de la tradició lexicogràfica successiva. En època d'Hadrià, Diogenià d'Heraclea va resumir-lo en una obra de mida més practicable; aquest resum aviat rebé el curiós títol de 'el Περιεργοπένητες', que vindria a significar 'l'Estudiant pobre' —en al·lusió, sens dubte, a les limitacions econòmiques d'una bona part del seu públic potencial. Es tracta d'un dels primers manuals de format transportable i de cost moderat de què la història ens ha deixat un testimoni, encara que sigui tan vague. Per altra banda, Pàmfil fou també, com acabem d'apuntar, una de les fonts principals d'Hesiqui —Hesiqui d'Alexandria, el qual, feixugament interpolat amb altres lexicògrafs (sobretot amb sant Ciril, el patriarca d'Alexandria del segle IV), havia d'esdevenir la principal autoritat lexicogràfica durant molts segles.

Bona part de l'activitat lexicogràfica d'època imperial es relaciona amb les polèmiques entre *aticistes* i *antiaticistes*. Aquest no és el lloc per descriure i analitzar el singular fenomen sociològic i literari de l'Aticisme, que s'inscriu en la secular tendència dels grecs a la poliglòssia, i que en constitueix una exasperació.³⁸ Recordarem tan sols que hom anomena *Aticisme* la poderosa tendència literària que propugnava d'escriure en una imitació servil del dialecte atenès de la gran època, transformat en una llengua artificial, i bandejant de manera estricta tant el vocabulari com les formes morfològiques i sintàctiques producte de l'evolució natural del grec, les mateixes que eren emprades universalment per la població de l'època (i per la gran majoria dels mateixos escriptors en la seva vida particular, cal suposar). Les dificultats inherents a

36. Nicandre havia perpetrat dos poemes didàctics de temàtica exquisidament alexandrina: zoologia recreativa, insectes diversos, verins i antídots... Aquests poemes esdevingueren la principal autoritat en toxicologia fins al Renaixement. La seva riquesa lèxica i d'informació és inversament proporcional al seu mèrit poètic. Per la seva banda, Hipòanax d'Efes (segle VI aC) seria objecte d'una cura molt especial (i hom diria que d'una veritable predilecció) per part del bizantí Joan Tzetzes, en ple segle XII. (Cf. WILSON, 1983, p. 190-196.)

37. També trobem ecos i testimonis de les recerques de Pàmfil sobre termes botànics a Dioscòrides; i Ateneu de Nàucratis el cita de tant en tant, en els seus *Deipnosofistes*.

38. Com a introducció de conjunt, em remetre a l'obra mestra de Norden (1986 [1898], p. 263-402).

l'empresa d'expressar-se *amb normalitat* en una llengua congelada no eren pas insignificants; i reclamaven, a més de molta habilitat per part de l'escriptor, sempre temerós de perpetrar una atzagaiada, una sèrie de subsidis. Moltes obres de gramàtics aticistes adoptaven una organització del tipus «hom diu normalment... però en bon dialecte àtic cal dir...».³⁹ En lexicografia, un dels líders dels aticistes (i campió de la intransigència purista) fou el gramàtic Frínic de Bitínia, que visqué en temps de Marc Aureli i Còmode.⁴⁰ Els bizantins, que prolongaren fins a l'extenuació aquesta tendència a expressar-se en una llengua a les antípodes de la llengua viva, l'apreciaren molt. De la mateixa època de Frínic, ens ha pervingut un singular *vademecum* aticista, curiosament intítulat el Φιλέταιρος (= 'Bon company, Bon amic'). El títol fa evidentment referència a la valuosa ajuda que el llibret ofereix als que afronten la dura tasca d'expressar-se com un contemporani de Demòstenes. Aquest Φιλέταιρος fou tradicionalment atribuït a Herodià, encara que probablement no és obra d'ell.

El moviment aticista no deixà de tenir els seus opositors abrandats; un dels més enèrgics fou l'anònim denominat «*Antiaticista* de Bekker».⁴¹ També Galè de Pèrgam, l'il·lustre metge, que tenia interessos intel·lectuals molt vastos i diversos, s'oposà vivament a l'Aticisme, i compongué tota la seva obra en la llengua grega comuna (κοινή). L'*Onomasticon* de Juli Pòl·lux de Nàucratis (que fou un dels preceptors de Còmode i, més tard, catedràtic de retòrica a Atenes) també demostra hostilitat contra els excessos de l'Aticisme.⁴²

39. N'adquiré un sol exemple, manllevant-lo a Degani (1995, p. 520, n. 58); un exemple ben característic de la tirada al sarcasme d'aquell extraordinari filòleg, enyorat per tots els qui el vam conèixer. En el grec de cada dia, gairebé tothom anomenava els genitals femenins ἐφηβαίον, amb un eufemisme banal; però, per escriure en un àtic que doni gust als entesos, cal anomenar-los ἐπίσειον (= 'el parrús'), mot d'il·lustre prosòpia.

40. Frínic fou autor d'un *Lèxic* de mots àtics en trenta-set llibres, del qual només conservem un sumari a la *Biblioteca* de Foci (*vide supra*, p. 52-56) i alguns fragments; d'un *aticista*, subtítulat Περὶ κρίσεως καλῶν καὶ δοκίμων ὀνομάτων (= *Sobre la tria dels mots adequats i correctes*); i de l'abreviació d'aquesta obra, anomenada *Eclogê*, que ens ha pervingut. A diverses represes, Frínic polemitzava amb Pòl·lux, acusant-lo de laxisme.

41. Amb el nom del seu primer editor modern, Immanuel Bekker (1785-1871). Vegeu SANDYS, II, p. 85-87.

42. Sobre Pòl·lux i el seu *Onomasticon*, *vide infra*, p. 68-69.

EL LÈXIC DELS DEU ORADORS D'HARPOCRACIÓ

M'ha semblat útil i oportú de cloure aquest apartat sobre les polèmiques entre aticistes i antiaticistes esmerçant una mica més d'estona en un producte característic de l'època i del moviment, el *Lèxic dels Deu Oradors* de Valeri Harpocració. Tal com sintetitza Nigel Wilson en l'entrada corresponent de l'*Oxford Classical Dictionary*, aquest *Lèxic* «...is designed mainly as an aid to reading, not to composition in Atticist Greek. The contents are words (including proper names) and phrases, mainly from the orators, in alphabetical order, generally assigned to their sources, with explanations of points of interest or difficulty». ⁴³ El meu propòsit és fer veure amb un exemple concret com els diccionaris d'aquesta època no es limiten a recollir un gavadal de lèxic, vast i variat, sinó que també incorporen (per bé que, sovint, d'una manera molt sintètica) notícies literàries, històriques (i sobretot pseudohistòriques), referències a obres perdudes, i tota mena d'informacions que molts cops permeten als estudiosos moderns de rastrejar situacions històriques i culturals de les quals, altrament, no tindrien cap notícia. De manera subsidiària, aquest breu excurs també hauria de servir per fer veure com els successius reculls van extractant i epitomitant les notícies de les obres anteriors, sovint deixant pel camí peces d'informació més o menys importants. L'entrada que he escollit per il·lustrar aquestes qüestions ha estat Ὅμηρίδαι (= 'Homèrides'), que fa així: ⁴⁴

Ὅμηρίδαι· Ἰσοκράτης Ἑλένη Ὅμηρίδαι γένος ἐν Χίῳ, ὅπερ Ἀκουσίλαος ἐν γ', Ἑλλάνικος ἐν τῇ Ἀτλαντιάδι ἀπὸ τοῦ ποιητοῦ φησιν ὠνομάσθαι. Σέλευκος δὲ ἐν β' περὶ βίων ἀμαρτάνειν φησὶ Κράτητα νομίζοντα ἐν ταῖς Ἱεροποῦαις Ὅμηρίδας ἀπογόνους εἶναι τοῦ ποιητοῦ· ὠνομάσθησαν γὰρ ἀπὸ τῶν ὁμήρων, ἐπεὶ αἱ γυναῖκές ποτε τῶν Χίων ἐν Διονυσίοις παραφρονήσασαι εἰς μάχην ἦλθον τοῖς ἀνδράσι, καὶ δόντες ἀλλήλοις ὄμηρα νυμφίους καὶ νύμφας ἐπαύσαντο, ὧν τοὺς ἀπογόνους Ὅμηρίδας λέγουσιν.

43. Wilson (1996, p. 667). Hom identifica habitualment Harpocració amb un mestre de lletres gregues de Luci Verus, cosa que permet de fixar *grosso modo* la seva cronologia. Harpocració va ésser autor, també, d'una recopilació d'*expressions florides* (Συλλογὴ ἀνθρώπων) que no ens ha pervingut. Els oradors àtics no són els únics autors despullats en el seu *Lèxic*; alguns historiadors com ara Hecateu i Hel·lànic també hi són força citats.

44. Les raons de la meua tria són circumstancials; s'escau que, fa relativament poc, jo mateix havia dedicat altres treballs a discutir aquesta entrada (des d'un punt de vista historico-antropològic, sense cap connexió amb la lexicografia). Vegeu Pòrtulas (2007, p. 213-242; 2008a, p. 389-398).

HOMÈRIDES: Isòcrates, a l'*Encomi d'Hèlena* lxxv, diu que els Homèrides eren un llinatge de Quios. Aquest llinatge, segons Acusilau en el seu llibre III (FGrHist 2 F 2 = F 2 Fowler), i també segons Hel·lànic en l'*Atlantiada* (FGrHist 4 F 20 = F 20 Fowler), s'anomenava així a partir del Poeta. En canvi, Seleuc, en el llibre II de les *Biografies* (FHG III 500), diu que Crates s'equivoca, quan afirma en el *Tractat sobre els sacrificis* que els Homèrides eren descendents del Poeta. Més aviat s'anomenaren així a partir d'uns hostatges, quan, en l'antigor, les dones de Quios enfolliren durant les festes de Dionís i feren la guerra als homes. Després es reconciliaren i s'intercanviaren, els uns amb les altres, nuvis i núvies com hostatges; i els seus descendents s'anomenen Homèrides.

Observem més de prop aquest devessall d'antiga (i aparentment obsoleta) erudició. A partir del simple fet que Isòcrates, el gran orador i sofista àtic, mencionés *en passant* els Homèrides com un famós llinatge de Quios, Harpocració es llança a una recerca força exhaustiva sobre l'etimologia del nom: deriva del poeta Homer, del qual els Homèrides es volien descendents (aqueta és, en bon grec, l'etimologia normal i òbvia del terme), o bé de ὄμηρα, un mot arcaic i d'ús poc freqüent, que significa 'hostatges'? En el curs de la seva discussió, el lexicògraf al·ludeix a alguns passatges perduts d'Acusilau d'Argos i d'Hel·lànic de Lesbos, mitògrafs-historiadors que havien sistematitzat les antigues llegendes, maldant per extreure'n (amb una ingenuïtat metodològica considerable) un nucli dur de veritat històrica. Harpocració també menciona un cert Crates, el qual, segons Jacoby, no deu ésser pas Crates de Mallos, l'il·lustre filòleg fundador de l'escola de Pèrgam, sinó un molt més obscur escriptor atenès sobre temes rituals, del qual se sap poca cosa.⁴⁵ I quelcom força més important, encara: el nostre lexicògraf transmet, per bé que en termes imprecisos, la notícia d'un festival de gran antiguitat, a l'illa de Quios, amb un episodi d'enfrontament ritualitzat entre els dos sexes, i en un context versemblantment iniciàtic.⁴⁶ Com que, malgrat les afirmacions de Seleuc, la relació entre els mots *Homèrides* i *Homer* és primària, en grec, amb independència de la molt més hipotètica connexió entre el nom *Homer* i el terme ὄμηρα, aquesta informació sobre els descendents del Poeta, que celebraven

45. Vegeu JACOBY, F. GrHist 2 F 2 + IIIb [Noten] 407-410.

46. Sobre aquest tipus de rituals a la Grècia arcaica (rituals que, en aquests darrers anys, han estat objecte de molta atenció tant per part dels filòlegs com per part d'antropòlegs i historiadors), vegeu particularment els treballs de Claude Calame recollits a la bibliografia.

llur presumpte epònim en un context ritualitzat, festiu, ha suscitat un cert interès per part dels estudiosos.⁴⁷

Hom pot, per altra banda, rastrejar un eco més o menys confús d'aquest relat (i d'aquestes etimologies) en algunes glosses del *Lèxic* d'Hesiqui, que ja hem mencionat manta vegada:

ὄμηρα· τὰ ἐπὶ συμβιβάσει διδόμενα ἐνέχυρα
 [HOMĒRA: Penyores que es donen en un acord]
 ὄμηρεύειν· συμφωνεῖν
 [HOMĒREUEIN: Posar-se d'acord]

Finalment, la notícia d'Harpocració és recollida pràcticament amb els seus mateixos termes per la *Suda*, un lèxic bizantí de les acaballes del segle X, el qual omet únicament les autoritats en les quals recolzava la notícia.⁴⁸

DICCIONARIS DE SINÒNIMS. LÈXICS ESPECIALITZATS. HESIQUI I ESTEVE DE BIZANCI

Continuem ara la nostra ràpida panoràmica de la lexicografia grega d'època imperial. Allò que nosaltres anomenariem *diccionaris de sinònims*, sol adoptar entre els grecs la forma especialitzada de l'*Onomasticon*. L'obra més famosa d'aquesta categoria és la de Pòl·lux, a la qual ja ens hem referit abans, a propòsit de les seves posicions antiaticistes (*vide supra*, p. 65). Ara només al·ludiré breument a un seu antecedent, l'Ἰκκυτόκιον del prolífic gramàtic Tèlef.⁴⁹ El títol Ἰκκυτόκιον significa, és clar, 'allò que accelera el part'. Aquest lèxic devia estar pensat sobretot per ajudar els rêtors, car la notícia de la *Suda* afirma que «es tracta d'un aplec o recopilació d'epítets que encaixen amb un mateix subjecte, a fi d'agilitzar i tenir a punt la fluïdesa de la dicció» (συναγωγὴ ἐπιθέτων εἰς τὸ αὐτὸ πρᾶγμα ἀρμοζόντων πρὸς ἔτοιμον εὐπορίαν φράσεως).

47. Vegeu sobretot West (1999, p. 367-368), i també els meus treballs, citats a la nota núm. 44.

48. No resulta insòlit, de fet, que moltes notícies de la *Suda* tinguin com a font última el *Lèxic* d'Harpocració, sovint en forma abreujada. Sobre la *Suda*, *vide infra*, p. 71-73.

49. Tèlef de Pèrgam, gramàtic estoic, contemporani d'Harpocració i, com aquest, preceptor de Luci Verus. Va escriure sobre Homer, sobre la història de la literatura i de l'erudició, i també sobre *antiquitates*. Autor d'una *Sintaxi grega* en cinc llibres, igualment perduda. Vegeu WENDEL (1934, col. 369-370).

Trobo una llàstima que no se n'hagi conservat res, perquè poques vegades un diccionari de sinònims deu haver tingut un títol més explícit (i més gràfic) que aquest d'«accelerador del part». Pel que fa a l'*Onomasticon* de Pòl·lux —que només ens ha arribat parcialment—, està ordenat per matèries, no pas per ordre alfabètic; i combina els interessos lexicogràfics amb els pròpiament retòrics. La terminologia sobre literatura, música i teatre hi està particularment ben representada; recordem, per exemple, la secció sobre les antiguitats de l'escena, en particular el famós llistat de màscares de la Comèdia Nova, que constitueix una veritable mina per als estudiosos d'història teatral. Per altra banda, Pòl·lux ofereix llargues llistes de sinònims i de noms compostos; és exquisidament retòrica la seva preocupació per compilar llistes d'epítets; i són epítets de vegades tan curiosos com els cinquanta-dos termes adequats per celebrar un sobirà, o els trenta-tres insults contra un recaptador d'impostos.

Donada la importància de la medicina tant en el terreny de la pràctica com en el teòric i intel·lectual, no ens pot sobtar la importància que assolí la lexicografia mèdica, i també la d'algunes ciències naturals íntimament vinculades amb la medicina, com és el cas de la botànica.⁵⁰ Altres lèxics especialitzats resulten, tanmateix, d'un caràcter més singular. Per exemple, Gaius Suetoni Tranquil (c. 75-160 dC), que fou secretari de l'emperador Hadrià, va compondre un singular recull de paraulotes (*Περὶ βλασφημιῶν*) i també dels termes característics dels jocs infantils (*Περὶ παιδιῶν: Sobre els jocs d'infants*).⁵¹ Els *Etimològics* bizantins, la *Suda* i, sobretot, Eustaci de Tessalònica citen aquestes obres amb un cert entusiasme.

Progressivament, però d'una manera cada cop més decidida, l'esforç dels lexicògrafs sembla desenvolupar una ambició de totalitat. Aquesta ambició culmina en les vastes síntesis tardoantigues i bizantines; però, de fet, ja havia començat molt abans.⁵² Convé tenir en compte que, des de l'època hel·lenística, la cultura grega es trobava en una situació complexa. La quantitat i la qualitat de tot allò que els segles anteriors havien anat produint i acumulant —sobretot en el terreny de la literatura i de les disciplines afins— era prou gran perquè el conjunt es convertís en poc manejable. Probable-

50. En aquests terrenys, resulta important mencionar, com a mínim, els grans noms de Galè i Sorà (ginecologia).

51. Suetoni va escriure tant en grec com en llatí, amb una pràctica bilingüe característica d'aquest període.

52. Hom diria que productes com els reculls de Claudi Elià, i fins i tot una obra tan sofisticada, a la seva estranya manera, com els *Deipnosophistai* d'Ateneu de Nàucratis obeeixen també a una pulsio d'aquesta mena; una pulsio de recopilació enciclopèdica.

ment per aquesta raó, cada vegada que hi hagué un període de prosperitat econòmica i de revifalla cultural —el principat d'August, l'època dels Severs i dels Antonins...—, la voluntat d'aplegar, sistematitzar i sintetitzar el vast heretatge acumulat es manifesta amb força renovellada. Quan una tradició (i una tradició esplèndida, pel que fa al cas) corre el risc d'afeblir-se, l'esforç per endreçar-la, classificar-la i epitomitza-la esdevé veritablement acuitant. Altrament, la classificació i l'*epítome* resulten de gran utilitat fins i tot quan no hi ha el risc immediat d'una crisi. Diccionaris i enciclopèdies van tenir un *rol* molt important a l'hora d'organitzar no només les paraules, sinó el sistema sencer dels coneixements, car, en una cultura tan verbalitzada com la de l'antiguitat grecollatina, no resulta estrany que l'esforç per endreçar les paraules acabés constituint un poderós instrument d'organització de tot el sistema dels coneixements. La vasta ambició de moltes d'aquestes empreses preludeja la disposició dels esperits que cristal·litzà en l'enciclopedisme tardoantic i, més endavant, en l'enciclopedisme de moltes èpoques de Bizanci. Sense aquesta disposició dels esperits, el secular heretatge grec, greument amenaçat de desaparició en diverses ocasions, potser s'hauria perdut de debò. En temps de Constanci II (337-361), per exemple (una època que no passa pas per especialment creativa), hom va prendre la decisió d'aplegar una gran biblioteca en el nou Palau Imperial de Constantinopla.⁵³ Per referir-se a aquesta política cultural, hom ha fet servir termes radicalment divergents, depenent de si hom hi veia els efectes d'una crisi que va portar a la repetició escolar i reiterativa, o bé una important revitalització, encara que fos *sui generis*.

* * *

Acabarem aquest elenc, inevitablement sumari, de la lexicografia tardoantiga amb la menció de dues obres que reten serveis molt valuosos als investigadors del món antic, a despit de les seves nombroses imperfeccions —imperfeccions degudes en part als textos originals, però molt agreujades per una transmissió particularment atzarosa. Em refereixo als lèxics d'Hesiqui i d'Esteve de Bizanci. Hesiqui d'Alexandria (que probablement pertany al segle v de la nostra era) va ésser l'autor d'un lèxic de mots rars, poètics o dialectals; el títol d'aquesta obra, *Col·lecció alfabètica de tots els mots* ja en denota la voluntat omnicompreensiva. No es tracta pas d'un treball original. El mateix Hesiqui,

53. Decisió celebrada en el *Discurs* IV de Temisti amb una retòrica ampul·losa i extravagant, però que no deixa de fer justícia a la transcendència de la mesura.

en l'epístola dedicatòria a un tal Eulogi, declara que s'ha basat en Aristarc, Heliodor, Apió (el famós gramàtic deixeble de Dídim, asprament atacat per Flavi Josep, i autor d'un glossari homèric arranjat en ordre alfabètic); i també en Apol·loni, Diogenià (el paremiògraf compilador de l'*Estudiant pobre*; *vide supra*, p. 64) i en Herodià d'Alexandria, fill d'Apol·loni Díscol, a qui s'ha volgut atribuir (erròniament, sembla) el Φιλέταιρος.⁵⁴ Mal preservada en un únic manuscrit del segle XV, aquesta obra va sofrir múltiples interpolacions, arranjaments, expansions i escurçaments, que els estudiosos moderns s'esforcen a detectar, amb més o menys fortuna, des de l'època de Bentley (el qual establí que les glosses bíbliques d'Hesiqui eren totes interpolacions) ençà.⁵⁵ Un dels escurçaments més lamentables que l'obra va sofrir va ésser l'amputació de totes les referències a les fonts dels mots elencats, referències que el text original sí que contenia, segons la declaració proemial del mateix Hesiqui.

Força més tard, probablement ja en època de l'emperador Justinià, Esteve de Bizanci va produir un lèxic especialitzat en un àmbit molt distint, els *Ethniká*.⁵⁶ En els seus llargs i feixucs llistats de noms ètnics i geogràfics hi sobreviuen —en forma molt condensada— força vestigis d'una sèrie de coneixements geogràfics del món antic.

LA SUDA I LES (PSEUDO)BIOGRAFIES DELS AUTORS ANTICS

No dispo de pas d'espai (ni tampoc, per descomptat, d'un mínim de competència) per anar resseguint els avatars de la literatura lexicogràfica i enciclopèdica en llengua grega tot al llarg del mil·lenni bizantí. Per sort, això tampoc no resulta imprescindible per als modestos objectius que m'havia fixat en començar aquest paper —a saber, oferir un besllum de la importància que les

54. *Vide supra*, p. 65. Sobre Diogenià, vegeu Reitzenstein (1897, p. 417 i s.); Latte (1953, XLII-XLIX); sobre Herodià, Dyck (1993, p. 772-794).

55. Pel que fa a la tasca de Richard Bentley (1662-1742) sobre Hesiqui, vegeu Bentley (1962, p. 13-16; 260-264; 282 i s.; 310-324, etcètera).

56. Sobre Esteve de Bizanci, se sap tan sols que fou mestre de gramàtica a Constantinopla i que era cristià (vegeu Browning, 1996a, p. 1442). Els seus interessos no s'adreçaven pas a la geografia o la història, sinó a la gramàtica (fonamentalment, a la correcta formació dels adjectius ètnics a partir dels seus substantius). Entre les seves fonts (que moltes vegades cita) hi ha Herodià, Filó de Biblos, Dionisi el Periegeta, Estrabó, molts historiadors, i una sèrie de gramàtics i antiquaris perduts. Resulta singular pensar que Esteve de Bizanci és la font, per exemple, de moltes de les romanalles del logògraf joni Hecateu, el més important dels predecessors d'Heròdot...

obres de caràcter lexicogràfic i/o enciclopèdic van tenir, en el si del gran naufragi de la literatura antiga, a l'hora de preservar no només les paraules, sinó també un vast cabal d'informacions de tota mena, més o menys acurades. En funció, doncs, d'aquest objectiu, ara ometré, sense gaires escrúpols, de parlar dels diversos *Etimològics*, de Foci, Constantí Porfirogèneteta, Zonaras, etc., i em centraré només en una sola obra, la *Suda*. Començo per resumir allò que en diu la darrera edició de l'*Oxford Classical Dictionary*: «*SUDA* o bé *SUIDAS* és el nom d'un diccionari, no pas d'un autor; la paraula és un manlleu del llatí i significa la 'fortalesa' o la 'plaça forta'. Es tracta d'una enciclopèdia històrica, més que no pas d'un simple diccionari; fou compilat vers les acaballes del segle x dC. En la seva redacció, els textos d'Homer (amb els seus escolis), Sòfocles, Aristòfanes, l'*Antologia Palatina* i la *Biblia* foren consultats directament; la resta de la feina es basa sobretot en abreujaments i seleccions a càrrec d'estudiosos tardans. Els historiadors hi són citats a partir dels *Excerpta* de Constantí Porfirogèneteta; les biografies provenen sobretot d'Hesiqui de Milet.⁵⁷ Es tracta, doncs, d'una compilació de compilacions; i, com la majoria d'obres d'aquesta mena, ha sofert interpolacions diverses. Tanmateix, a despit de les seves contradiccions i mancances, té la més alta importància, perquè preserva, encara que sigui d'una manera molt imperfecta, materials que deriven, en darrera instància, d'autoritats òptimes; i abarca moltíssims àmbits de la cultura i la civilització gregues».⁵⁸ Tot seguit, miraré d'il·lustrar amb un parell d'exemples, escollits com qui diu a l'atzar, la importància enorme de la *Suda* en la (re)construcció dels avatars biogràfics dels poetes grecs més antics. Abans, tanmateix, apuntaré que la immensa majoria de profans —i, cosa més sorprenent, força hel·lenistes— no acaben d'ésser conscients de fins a quin punt, de les vides de moltíssims poetes grecs arcaics, no en sabem res de res; només en coneixem el marc cronològic i històric general, i encara amb imprecisions i incerteses.⁵⁹ En absència d'arxius, i, en general, de qualsevol mena de

57. No s'ha de confondre aquest Hesiqui amb Hesiqui d'Alexandria, el lexicògraf (*vide supra*, p. 70). Hesiqui l'Il·lustre [una dignitat bizantina] de Milet, fou un historiador del segle VI, contemporani de Justí i Justinià, dels regnes dels quals va deixar una crònica (vegeu ORSI, 1994, p. 158-159, 161; MALTESE, 1995, p. 366). També va compondre un *Catàleg dels intel·lectuals famosos* (Ὀνοματολόγος ἢ Πίναξ τῶν ἐν παιδείᾳ ὀνομαστῶν), que és font primària per a la *Suda*. Vegeu DEGANI (1995, p. 521, n. 61).

58. BROWNING (1996, p. 1451).

59. M. R. Lefkowitz (1981) va establir aquests punts amb molta contundència, ara ja fa força anys. De llavors ençà, han esdevingut moneda corrent entre els estudiosos de l'arcaisme; però no tots els investigadors de l'antiguitat n'han acabat de prendre acta.

documentació escrita, com podria ésser altrament? A més a més, el fet de parlar d'ells mateixos no és pas quelcom que els autors antics (els més arcaics sobretot) practiquin amb gaire freqüència. La gran majoria de vegades, quan trobem una notícia autobiogràfica en un poeta arcaic (començant pels presumptament més *personals*, com ara Arquíloc o Safo), resulta producte d'algun malentès; molts cops es tracta, senzillament, d'una aplicació, mecànica, anacrònica, dels punts de vista biografitzants posteriors. Però ara, més que no pas embrancar-me en una discussió teòrica, penso que serà útil de presentar-ne un parell de casos concrets. Així doncs, ofereixo a continuació una versió de les notícies de la *Suda* sobre Arquíloc i sobre Safo:

Suda α 4112 (i 376, 11 Adler = ARQUÍLOC Testim. 12 Gerber): Que, als homes braus, ni una volta morts, els déus no els obliden. Aquest és el cas del poeta Arquíloc, excel·lent des de tots els altres punts de vista, si hom prescindeix del seu llenguatge obscè i ofensiu, i el renta com una taca. El déu de Pito se'n va compadir, una vegada mort, tot i que havia caigut en el camp de batalla, on, veritablement, «Eniàlios és comú a tothom».⁶⁰ I quan el seu assassí, que es deia Calondas, i 'el Corb' de malnom, va comparèixer a preguntar al déu allò que l'interessava, la Pítia no el va pas admetre, com a un impur, i li va fer aquella resposta tan famosa.⁶¹ L'altre va contraargumentar invocant les fortunes de la guerra; digué que s'havia vist en la disjuntiva de fer el que havia fet o que li ho fessin a ell; que considerava que no es mereixia l'odi del déu, si, gràcies a la seva bona fortuna, encara estava viu; i que es maleïa per haver matat, en comptes d'haver mort. El déu li tingué pena, i li va manar d'anar al Tènaron, on estava enterrada 'la Cigala', perquè es propiciés l'ànima del fill de Telesicles i l'ablanís amb libacions.⁶² Ell així ho va fer, i es va deslliurar de la còlera provinent del déu. D'aquí la frase feta «Estàs trepitjant Arquíloc», a propòsit dels insolents i malparlats.

Suda σ 107 (iv 322 ss. Adler = SAFO Testim. 2 Campbell). Filla de Simó; segons altres, d'Èumenes, o d'Eerígies, o d'Ècrit; segons d'altres encara, de Semos, o de Càmon, d'Étarc o bé d'Escamandrònim. La seva mare fou Clide. Lèsbia d'Èresos, poeta lírica. Visqué durant l'olimpíada *xliiii* (= 612/608 aC), en temps d'Alceu, Estesícor i Pítac. Tingué tres germans, Làric, Càraxos i Eurigi. Es casà amb un home riquíssim, Cèrcilas, un armador d'Andros, i en tingué una

60. Al·lusió a un vers del mateix Arquíloc (fr. 110 West).

61. «Has mort el servent de les Muses; fora del temple!». Galè, *Protrep.*, IX, 22 (Arquíloc, Testim. 13 Gerber), per exemple, cita aquesta presumpta resposta oracular.

62. 'La Cigala' i 'el fill de Telesicles' són dues maneres més o menys enigmàtiques de referir-se al mateix Arquíloc.

filla que es digué Clide. Tingué tres companyes i amigues: Attis, Telesipa, Mègara; se l'acusà de mantenir relacions vergonyoses amb totes elles. Deixebles seves foren Anàgora de Milet, Gònguila de Colofó i Eunice de Salamina. Escrigué IX llibres de poemes lírics i fou la primera que inventà el plectre de la lira. També escrigué epigrames, elegies, iambes i monòdies.

Suda σ 108 (iv 323 Adler = SAFO II Testim. 3 Campbell). Lèsbia de Mitilene, tocadora de llaüt. Es precipità al mar des de la Roca de Lèucade, per amor de Faó de Mitilene. Alguns escrigueren que també ella compongué poesia lírica.

No val pas la pena d'emfasitzar fins a quin punt aquests textos estan plens de confusions, improbabilitats, dades incertes, errors més o menys evidents i fabulacions desbridades. Des del punt de vista de l'historicisme positivista, el seu valor resulta molt i molt limitat. Fixem-nos en les informacions sobre Safo: la plètorà de noms atribuïts al seu pare denota, segurament, la desconeixença del nom veritable; el nom de la mare, Clide, està confegit sobre el de la seva presumpta néta homònima, d'acord amb un procediment tan familiar a l'antroponímia arcaica com a les fabulacions tardanes.⁶³ A més a més, hom ha conjecturat de manera prou raonable que el nom del marit, *Cèrcilas*, procedeix d'un joc de paraules obscè.⁶⁴ La duplicació de Safos també deu ésser producte d'una confusió —si no és que es tracta, més aviat, d'una invenció pura i simple (i tirant a maldestre), per part d'algun erudit que pretenia *salvar* la controvertida reputació de la poeta. La contalla de Safo precipitant-se des de la Roca de Lèucade, i empesa a fer-ho per l'amor de Faó, constitueix, és clar, un aspecte important de la «llegenda» sàfica; però també deu procedir de la distorsió (deliberadament burlesca, aquest cop, obra d'algun comediògraf) d'alguns versos de la mateixa Safo, que no ens han pervingut, als moderns.

Quan un hom rellegeix aquest devessall d'anècdotes —mancades, des del punt de vista estrictament històric, de qualsevol valor, o gairebé—, no pot deixar de patir una mica, pensant sobre quines bases, tan fràgils i trontollants, re-

63. En realitat, ni tan sols no és segur (per bé que no resulti improbable) que Safo tingués una filla anomenada Clide. Els mateixos antics, probablement, han deduït la notícia dels seus poemes; i les paraules *κἀλα πάις* (fr. 132 Campbell; cf. fr. 98b) són susceptibles de més d'una interpretació.

64. *Cèrcilas* podria procedir de *κέρκος* (= la cua, amb sentit òbviament sexual). El fet que aquell riquíssim armador procedís de l'illa «dels mascles» (= Andros) ajuda a incrementar la sospita. Campbell, a l'edició Loeb, parafraseja directament «Prick from the Isle of Man». També és veritat que res de tot això no passa d'ésser conjectures.

posen moltes de les nostres informacions sobre autors arcaics de primera magnitud. Però, per l'altre costat, convé no rebutjar-les amb un simple encongiment d'espatlles; perquè aquestes fantasies no són, en general, desenvolupaments delirants, sinó el darrer estadi (una mica caricatural i aberrant, això sí) de contalles veritablement antigues. La mort d'Arquíloc en el camp de batalla, posem per cas, afrontant un antagonista paradigmàtic ('el Corb'), míticament hostil a Apol·lo, i vindicat pel déu amb mots que contenen una reminiscència dels mateixos versos del poeta, no sembla pas un constructe tardà: al contrari, ens permet d'atansar-nos al cor d'antigues tradicions que embolcallaren la producció i la difusió de la poesia d'Arquíloc de Paros. En el cas de Safo, i d'una manera fins a cert punt comparable, resulta versemblant que la figura de Faó/Faetó constituís una presència mítica significativa en alguns dels seus poemes, encara que no puguem acabar de determinar els detalls del seu *rol*.⁶⁵ En termes generals, bona part de les tradicions (pseudo)biogràfiques sobre els poetes arcaics no són pas invencions tardanes, encara que hom les pugui documentar tan sols (o principalment) mitjançant reculls enciclopèdics de baixa època; tampoc no deriven (o no deriven sempre) de simples malentesos que s'han anat acumulant i enrevesant en el curs d'una dilatada transmissió. Més aviat són antics mites sobre el *rol* dels poetes en el si d'una societat arcaica, i sobre la seva tasca sacral, que hom ha de posar en relació amb els cultes de què ells mateixos foren objecte després de la mort —en força casos, almenys.⁶⁶ Els erudits posteriors, mancats com estaven d'una clau de lectura adequada (perquè les pràctiques arcaïques havien estat obliteratedes), ho van reinterpretar tot plegat en termes d'unes biografies particularment fantasioses.⁶⁷

Però aquestes qüestions ens portarien massa lluny. En el text present m'he limitat a plantejar el problema; ara no podria pas desenvolupar-lo amb un mínim de rigor i d'extensió. Diguem només, per concloure, que l'imaginari d'aquests reculls erudits mereix sens dubte (al marge dels seus errors i confusions, i una mica al marge, també, de les preocupacions positivistes i historicitzants, tan legítimes, per altra banda) una anàlisi *per se*, sistemàtica; una anàlisi que hom ha encetat amb prou feines.

Potser no és recomanable, almenys per a un lector despreocupat, de lle-

65. Vegeu una anàlisi (brillant, encara que força conjectural) de tota aquesta contalla a Nagy (1990, p. 223-262): «Phaeton, Sappho's Phaon, and the White Rock of Leukas: 'Reading' the Symbols of Greek Lyric».

66. NAGY (1979, p. 279-316; 1990, p. 36-82); CLAY (2004 *passim*). Vegeu també PÒRTULAS (2008b, p. 23-35).

67. PÒRTULAS (2006, p. 175-191).

gir massa pàgines seguides d'una obra com la *Suda*; d'entrada, almenys, hom pot tenir la impressió d'estar llegint una mena d'antologia del disbarat. Però en petites dosis, té aquell encant que Jorge Luis Borges, posem per cas, va saber descobrir en certs autors supervivents d'un naufragi d'erudició imprecisa. En el terreny dels *hard facts*, allò que hi tenim a guanyar és modest. Però quan són compartides durant molt de temps, i per molta gent, fins i tot les inexactituds i les falsedats adquireixen un cert estatus. I no està pas gens malament de conèixer més bé allò que els grecs medievals van saber i van poder fer, a partir de llur esplèndida experiència cultural prèvia.

BIBLIOGRAFIA

- ADLER, A. (ed.). *SUIDAE Lexicon*. Edidit A. A. Lexicographi Graeci I. Leipzig: Teubner, 1935-1938. [Reproducció fototípica, Leipzig: K. G. Saur, 2001]
- ALSINA, J. «La transmisión de la literatura griega». *Anuari de Filologia* (1977), III, p. 11-33.
- BENTLEY, R. *Epistola ad Joannem Millium*. Amb una introducció de G. P. Goold. University of Toronto Press, 1962. [La 1a edició fou publicada a Oxford el 1691, com a apèndix a la *Crònica* de Joan Malalas d'Antioquia, editada per J. Mill.]
- BLUM, R. *Kallimachos: The Alexandrian Library and the Origins of Bibliography*. Traducció de H. H. Wellisch. The University of Wisconsin Press, 1991.
- BLUMENTHAL, A. von. «Philetas aus Kos». *Realenzyklopädie der Altertumswissenschaft*, XIX (1938), col. 2165-2170.
- BOSSI, F. *La tradizione dei classici greci*. Bolonya, 1992. [«Sussidi di Eikasmós», 1]
- BOYANCÉ, P. *Le culte des Muses chez les philosophes grecs: Études d'histoire et de psychologie religieuses*. 2a ed. París: De Boccard, 1972.
- BROWNING, R. «Stephanus of Byzantium». A: HORNBLLOWER i SPAWFORTH (ed.), 1996a, p. 1442.
- «*Suda*». A: HORNBLLOWER i SPAWFORTH (ed.), 1996b, p. 1451.
- BURKE, P. *A social history of knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- BURKERT, W. «Kynaithos, Polycrates, and the *Homeric Hymn to Apollo*». A: BOWERSOCK, J. W.; BURKERT, W.; PUTNAM, C. J. (ed.). *Arktouros. Hellenic studies presented to B. M. W. Knox*. Berlín: De Gruyter, 1979, p. 53-62. [Reeditat als *Kleine Schriften I. Homerica*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2001, p. 189-197.]
- CABALLERO, R. «La transmisión de los textos griegos en la antigüedad tardía y el mundo bizantino: una ojeada histórica». *Tempus*, XXIII (1999), p. 15-61.
- CALAME, C. «Feste, riti e forme poetiche». A: SETTIS, S. (ed.). *I Greci. 2. Una storia greca. I. Formazione (fino al VI secolo aC)*. Torí: Einaudi, 1996, p. 470-496.

- *Choruses of young women in Ancient Greece: Their morphology, religious role, and social functions*. Nova edició revisada. Lanham; Boulder; Oxford: Rowman & Littlefield, 2001.
- CALAME, C. (ed.). «Rito e poesia corale in Grecia». A: *Guida storica e critica*. Roma-Bari: Laterza, 1977.
- CALDERÓN DORDA, E. «Filetas de Cos, poeta doctus. Las coordenadas de una época». *Estudios Clásicos*, XCIII (1988), p. 7-34.
- CAMBIANO, G.; CANFORA, L.; LANZA, D. (ed.). *Lo spazio letterario della Grecia antica*. Vol. I: *La produzione e la circolazione del testo*. Vol. II: *L'ellenismo*. Vol. II/3: *I greci e Roma*. Vol. II: *La ricezione e l'attualizzazione del testo*. Roma: Salerno, 1993-1995.
- CAMERON, A. *Greek mythography in the Roman world*. Oxford University Press, 2004.
- CAMPBELL, D. A. *Greek Lyric*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1982-1993. (Loeb Classical Library)
- CANFORA, L. *Conservazione e perdita dei classici*. Pàdua: Antenore, 1974.
- *La biblioteca scomparsa*. Palerm: Sellerio, 1986
- «Libri e biblioteche». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1995, p. 11-93.
- CATAUDELLA, Q. *Intorno ai lirici greci: Contributi alla critica del testo e all'interpretazione*. Roma: Edizioni dell'Ateneo, 1972.
- CAVALLO, G. (ed.). *Le Biblioteche nel mondo antico e medievale*. Roma-Bari: Laterza, 1993.
- «I fondamenti culturali della trasmissione dei testi antichi a Bisanzio». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1995, p. 265-306.
- CAVALLO, G.; CHARTIER, R. (ed.). *Storia della lettura nel mondo occidentale*. Roma-Bari: Laterza, 1995. [Publicat simultàniament en francès, París: Éditions du Seuil.]
- CLAY, D. *Archilochos Heros. The Cults of Poets in the Greek Polis*. Washington; Cambridge (Mass.): Center for Hellenic Studies: Harvard University Press, 2004.
- COLÓN, G.; SOBERANAS, A. J. *Panorama de la lexicografía catalana: De les gloses medievals a Pompeu Fabra*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1986.
- D'ALESSIO, G. B. (ed.). *CALLIMACO. Opere*. Vol. I: *Inni, Epigrammi, Ecclie*. Vol. II: *Aitia, Giambi e Altri Frammenti*. Ed. a cura de G. B. D'Alessio. Milà: BUR, 1996.
- DEGANI, E. «La lessicografia». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1995, p. 505-527.
- DINDORF, W. *HARPOCRATIONIS. Lexicon in decem oratores atticos. Ex recensione Gulielmi Dindorfii*. Oxford: Clarendon Press, 1853. [Reimpr., Groningen: Borekhuis, 1969.]
- DÜRING, I. *Aristóteles: Exposición e interpretación de su pensamiento*. Trad. i ed. de B. Navarro. Universidad Nacional Autónoma de México, 1990. [1a ed. alemanya, Heidelberg: C. Winter, 1966.]
- DYCK, A. R. «Aelius Herodian: Recent Studies and Prospects for Future Research». *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II 34.1 (1993), p. 772-794.

- FORD, A. *The origins of Criticism: Literary culture and poetic theory in Classical Greece*. Princeton University Press, 2002.
- GENTILI, B. «La veneranda Saffo». *Quaderni Urbinati di Cultura Classica*, II (1966), p. 37-62. [Reprès a CALAME, 1977, p. 137-155 i 216-220.]
- *Poesia e pubblico nella Grecia antica*. Roma-Bari: Laterza, 1989. [1a ed., 1984. Trad. espanyola a cura de X. Riu. Barcelona: Quaderns Crema, 1996.]
- GERBER, D. *Greek iambic poetry*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1999. (Loeb Classical Library)
- GOODY, J. *The domestication of the savage mind*. Cambridge University Press, 1977.
- HAVELOCK, E. A. *Preface to Plato*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1963. [Trad. italiana, amb el títol de *Cultura orale e civiltà della scrittura*, Roma-Bari: Laterza, 1973.]
- *The literate revolution in Greece and its cultural Consequences*. Princeton University Press, 1982.
- HENRY, R. (ed.). *PHOTIUS. Bibliothèque*. Trad. de R. H. Henry. París: Les Belles Lettres, 1959-1977. 8 v.
- HERINGTON, J. *Poetry into drama: Early tragedy and the Greek poetic tradition*. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1985. (Sather Classical Lectures; XLIX)
- HORNBLOWER, S.; SPAWFORTH, A. (ed.). *Oxford Classical Dictionary*. 3a ed. Oxford University Press, 1996.
- HUFFMAN, C. A. «The Pythagorean Tradition». A: LONG, A. A. (ed.). *The Cambridge Companion to Early Greek Philosophy*. Cambridge University Press, 1999, p. 66-87.
- JACOBY, F. *Die fragmente der griechischen Historiker*. Leiden: Brill, 1923-1969.
- JOUANNA, J. *Hippocrate*. París: Fayard, 1992.
- KASTER, R. A. *Guardians of language: The grammarian and society in Late Antiquity*. Berkeley: University of California Press, 1988.
- KENNEDY, G. A. «Language and Meaning in Archaic and Classical Greece». A: KENNEDY, G. A. (ed.). *The Cambridge History of Literary Criticism*. Vol. I: *Classical Criticism*. Cambridge University Press, 1989, p. 78-91.
- KUCHENMÜLLER, G. (ed.). *PHILETAE COI. Reliquiae*. Diss. Berlin, 1928.
- KURKE, L. «The strangeness of 'song culture': Archaic Greek Poetry». A: TAPLIN, O. (ed.). *Literature in the Greek and Roman worlds: A new perspective*. Oxford University Press, 2000, p. 58-87.
- LANZA, D. (ed.). *ARISTOTELE. Poetica*. Introducció i notes de D. L. Milà: BUR, 1987.
- LATTE, K. (ed.). *HESYCHII ALEXANDRINI. Lexicon*. Revisió i correcció de K. L. Copenhagen: Munksgaard, 1953.
- LATTE, K.; HANSEN, P. A. (ed.). *HESYCHII ALEXANDRINI Lexicon*. Editionem post K. L. continuans, recensuit et emendavit P. A. H. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 2005.

- LEFKOWITZ, M. R. *The lives of the Greek poets*. Londres: Duckworth, 1981.
- LEMERLE, P. *Le premier humanisme byzantine: Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*. París: PUF, 1971.
- MALTESE, E. V. «La storiografia». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1995, p. 355-388.
- MANETTI, D. «Commento ed enciclopedia». A: SETTIS, S. (ed.). *I Greci: storia, cultura, arte, società*. Vol. II. *Una storia greca*. Vol. III. *Transformazioni*. Torí: Einaudi, 1998, p. 1199-1220.
- MATTÉI, J. F. *Pythagore et les pythagoriciens*. París: PUF, 1993.
- MENDELS, D. «Greek and Roman history in the *Bibliotheca* of Photius». A: *Identity, religion and historiography: Studies in Hellenistic history*. Sheffield Academic Press, 1998, p. 200-210.
- MERKELBACH, R. «Sappho und ihr Kreis». *Philologus*, CI (1957), p. 1-29. [Versió italiana a CALAME (ed.), 1977, p. 121-136 i 214-215.]
- MONTANARI, F. «L'erudizione, la filologia e la grammatica». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1993, p. 235-281.
- NAGY, G. *The Best of the Achaeans: Concepts of the Hero in Archaic Greek Poetry*. Baltimore; Londres: The Johns Hopkins University Press, 1999.
- *Greek Mythology and Poetics*. Ithaca; Londres: Cornell University Press, 1990.
- NORDEN, E. *Die antike Kuntsprosa*. Vol. VI: *Jahrhundert v. Chr. bis in die Zeit der Renaissance*. Leipzig: Teubner, 1898. [3a ed. revisada, 1915. Versió italiana, *La prosa d'arte antica, dal VI secolo aC all'età della Rinascenza*. Roma: Salerno, 1986.]
- ORSI, D. P. «La storiografia locale». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1994, p. 149-179.
- PARSONS, P.; LLOYD-JONES, H. *Supplementum Hellenisticum*. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 1983.
- PFEIFFER, R. *History of classical scholarship: From the beginnings to the end of the Hellenistic Age*, Oxford: Clarendon Press, 1968.
- PONTANI, A. «La filologia bizantina». A: CAMBIANO, CANFORA i LANZA (ed.), 1995, p. 307-351.
- PÒRTULAS, J. «Vida y Muerte del Poeta». *Revista de Occidente*, CLVIII-CLIX (1994), p. 59-69.
- «Seis Noticias de la Suda». A: ΤΗΣ ΦΙΛΙΗΣ ΤΑΔΕ ΔΩΡΑ. *Miscelánea léxica en memoria de C. Serrano*. Madrid: CSIC, 1999, p. 689-693.
- PÒRTULAS, J. «Omeridi e Creofilei». *Lexis*, XVIII (2000), p. 39-53.
- «Crizia di Atene e la leggenda archilochea». A: ROSCALLA, F. (ed.). *L'autore e l'opera: Attribuzioni, appropriazioni, apocrifi nella Grecia antica. Atti del Convegno Internazionale*. Pavia: Edizioni ETS, 2006, p. 175-191.
- «Homéridas y Rehenes». A: TOBIA, A. M. G. de (ed.). *Lenguaje, discurso y civilización: De Grecia a la Modernidad*. Universidad Nacional de La Plata, 2007, p. 213-242.

- PÒRTULAS, J. *Introducció a la Iliada: Homer entre la història i la llegenda*. Barcelona: Fundació Bernat Metge, 2008a.
- «Archilochean Oracles». A: KATSANOPOULOU, D.; PETROPOULOS, I.; KATSAROU, S. (ed.). *Archilochus and his Age*. The Paros and Cyclades Institute of Archaeology, 2008b, p. 23-35.
- REITZENSTEIN, R. *Geschichte der griechischen Etymologika: Ein Beitrag zur Geschichte der Philologie in Alexandria und Byzanz*. Leipzig: Teubner, 1897. [Reimpresió fototípica, Amsterdam: Hakkert, 1964.]
- RÖSLER, W. *Dichter und Gruppe: Eine Untersuchung zu den Bedingungen und zur historischen Funktion früher griechischer Lyrik am Beispiel Alkaios*. Munic: Fink, 1980.
- ROSSI, P. (ed.). *La memoria del sapere: Forme di conservazione e strutture organizzative dall'antichità a oggi*. Roma-Bari: Laterza, 1988.
- SANDYS J. E. *A History of Classical Scholarship*. Cambridge University Press, 1920. [Reproducció fototípica, Martino Publishing, Mansfield Centre, CT, 2003.]
- SCARPI, P. (ed.). *APOLLODORO. I miti greci*. Trad. de M. G. Ciani. Milà: Fondazione Lorenzo Valla: Arnoldo Mondadori, 1996.
- SERRANO, C. «Historia de la lexicografía griega antigua y medieval». A: GANGUTIA, E. (ed.). *Introducción a la lexicografía griega*. Madrid: Instituto Antonio de Nebrija, 1977, p. 61-106. (Manuales y Anejos de *Emerita*; XXXIII)
- SEVERYNS, A. *Recherches sur la Chrestomathie de Proclo*. Lieja: Bibliothèqne de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 1938-1953. 4 v. (78, 79, 132, 170)
- SLATER, W. J. (ed.). *ARISTOPHANIS BYZANTINII. Fragmenta*. Berlín; Nova York: Walter de Gruyter, 1986.
- TOSI, R. «La lessicografia e la paremiografia in età alessandrina ed il loro sviluppo successivo». A: MONTANARI, F. (ed.). *La philologie grecque à l'époque hellénistique et romaine*. Vandœuvres; Ginebra, 1994. (Entretiens de la Fondation Hardt; XL), p. 143-209.
- VALK, M. van der (ed.). *EUSTATHII ARCHIEPISCOPI THESSALONICENSIS. Commentarii ad Homeri Iliadem pertinentes ad fidem codicis Laurentiani editos*. Leiden: E. J. Brill, 1971-1995.
- WENDEL, C. «Telephos aus Pergamon». *Realenzyklopädie der Altertumwissenschaft*, 5 A (1934), col. 369-370.
- WEST, M. L. «The Invention of Homer». *Classical Quarterly*, XLIX (1999), p. 364-382.
- WILSON, N. G. *Scholars of Byzantium*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1983. [Trad. espanyola, Madrid: Alianza Universidad, 1983.]
- «Le biblioteche del mondo bizantino». A: CAVALLO (ed.), 1993, p. 79-111.
- «Harpocraton, Valerius». A: HORNBLOWER i SPAWFORTH (ed.), 1996, p. 667.
- WILSON, N. G. (ed.). *FOZIO. Biblioteca*. Milà: Adelphi, 1992. [Versió anglesa, Londres: Duckworth, 1994.]